

ÜMUMİ TARİX – GENERAL HISTORY

ERMƏNİSTANDA SOVET HAKİMİYYƏTİNİN QURULMASINDA RK(b)P-NİN QAFQAZ BÜROSUNUN ROLU

©2021

SEVİNC RƏHİMOVA

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-m: rehimova.74@mail.ru

Xülasə: 1917-ci ilin fevral-oktyabr aylarında baş verən proseslər, monarxiyanın dağılması və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi regionda vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdi. Bolşeviklər Cənubi Qafqaz dövlətlərin sovetləşdirilməsi prosesini həyata keçirməyə başladı. Ermənistanda sovetləşmə prosesi Azərbaycanla bilavasitə bağlı idi. Belə ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından istifadə edən daşnaklar ərazi iddialarını bir daha gündəmə gətirdilər və bu yolda hər vasitədən istifadə etdilər. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasında RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun müstəsna rolu vardı. Unutmaq olmaz ki, Türkiyə ilə qısa müddətli müharibədəki məğlubiyyəti də həmçinin erməniləri bolşeviklər ilə 2 dekabrda müqavilə imzalamağa məcbur etdi.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, sovetləşmə, Bolşevik Rusiyası .

THE ROLE OF THE CAUCASIAN BUREAU OF THE RC(b)P IN THE ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER IN ARMENIA

©2021

SEVİNDJ REHİMOVA*

* A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Abstract: The processes that took place in February-October 1917, the collapse of the monarchy and the coming to power of the Bolsheviks radically changed the situation in the region. The Bolsheviks began the process of Sovietization of the states of the South

Caucasus. The process of Sovietization in Armenia was directly connected with Azerbaijan. Thus, the Dashnaks, who took advantage of the establishment of Soviet power in Azerbaijan, once again raised their territorial claims and used all means in this direction. An exceptional role in the establishment of Soviet power in Armenia played the Caucasian Bureau of the RC(b)P. It should not be forgotten that the defeat in the short-term war with Turkey also forced the Armenians to sign an agreement with the Bolsheviks on December 2.

Key words: *South Caucasus, Sovietization, Bolshevik Russia.*

РОЛЬ КАВКАЗСКОГО БЮРО РК(б)П В УСТАНОВЛЕНИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АРМЕНИИ

©2021

СЕВИНДЖ РАГИМОВА*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Резюме: *Процессы, происходившие в феврале-октябре 1917 года, крах монархии и приход к власти большевиков коренным образом изменили ситуацию в регионе. Большевики начали процесс советизации государств Южного Кавказа. Процесс советизации в Армении был непосредственно связан с Азербайджаном. Так как, дашнаки, воспользовавшиеся установлением советской власти в Азербайджане, в очередной раз выдвинули свои территориальные претензии и использовали в этом направлении все средства. Исключительную роль в установлении Советской власти в Армении сыграло Кавказское бюро РК(б)П. Не следует забывать, что поражение в кратковременной войне с Турцией также вынудило армян 2 декабря подписать соглашение с большевиками.*

Ключевые слова: *Южный Кавказ, советизация, большевистская Россия.*

Giriş

Cənubi Qafqazın sovetləşməsi tarixi son dərəcə maraqlı və aktuallığını itirməyən məsələdir. Belə ki, Rusiyanın yüz il əvvəl yeritdiyi siyasət indi də demək olar ki, dəyişməz olaraq qalır. Təqdim olunan məqalə də bu aktual problemə növbəti baxışdır.

Hələ Birinci dünya müharibəsi illərində Böyük Britaniya və Rusiyadan kömək istəyən lakin bütün saxtakarlıqlarına baxmayaraq Anadoludakı torpaq iddialarını reallaşdırma bilməyən ermənilər 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqları hesabına Cənubi Qafqazda öz dövlətlərini qurmağa nail oldular. Hakimiyyətə gələn daşnaklar yerli

müsəlman əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini yeritməyə başladılar¹. Bu zaman müttəfiq dövlətlərin Türkiyəyə qarşı birləşməsi də Ermənistanın hakim dairələrinin işinə yaradı.

Bəhs olunan dövrdə Rusiyada monarxiya böhranı, imperiyanın parçalanması, 1917-ci ilin fevral-oktyabr aylarında baş verən proseslər, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi regionda vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdi. Romanovlar sülaləsinin ənənəvi imperial-millətçi siyasəti kiçik xalqların qarşılıqlı millətçiliyini yaratmaya bilməzdi. Hakimiyyətə gələn bolşeviklər qonşu dövlətlərin sovetləşməsinə labüd hesab edirdi. Bir məqam qeyd edilməlidir ki, Ermənistanda sovetləşmə bir başa Azərbaycanda sovetləşmə prosesi ilə əlaqəli təhlil edilməlidir. Cənubi Qafqazda “sovetləşmə” prosesinin tarixinin izlənməsi və təhlili arxiv materiallarında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bütün Cənubi Qafqazın sovetləşməsi ideyası tam olaraq 1920-ci ilin yazında meydana gəldi. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bolşevik hökumətinin Cənubi Qafqazla bağlı planlarının əsas mahiyyətini Ermənistan və Gürcüstanla gələcək münasibətlər və Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqənin yaradılması təşkil edirdi. Əslində bolşeviklər hər iki məsələni bir-biri ilə əlaqədə görürdülər. Moskvanın bu regionda siyasətinin formalaşmasında əsas rolu RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin və onun müavini Karaxan, RK(b)P Qafqaz bürosunun və Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının üzvü S.Orconikidze, RSFSR Hərbi İnqilab Şurasının üzvü, Millətlər üzrə xalq komissarı İ.Stalin oynayırdı². Bu məsələdə ən mühüm məqam Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini qurmaq idi. Belə ki, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi, eyni zamanda Bakı nefti yeni qurulmuş Sovet hökumətinin prioritet məsələlərindən biri idi. Hətta bu məsələnin əhəmiyyəti barədə Leninin Orconikidzeyə məktubunda da qeyd edilir³. Sovetləşmədən sonra da verilən qərarlar bunu təsdiq edir⁴. Lakin bolşeviklər Azərbaycanda Musavat hökumətinin əks-müqavimətini ciddiliyini dərk edərək yalnız silah yolu ilə sovetləşmə prosesinin aparılmasının mümkün olacağını anladılar. 26 aprel tarixində Azərbaycan sərhədini keçən Qırmızı ordu, yerli kommunistlərin də köməyi ilə

¹ Ильгар Нифталиев, «Дашнакские отряды сделали свое подлое дело...», **Азербайджанские известия** (газета), 30 марта 2013, с.3.

² Kamran İsmayılov, “Azərbaycanın Sovyetləşməsindən Sonra Sovyet Rusya'nın Nahçıvan Bölgəsi'ne Yönelik Politikası (Mayıs-Temmuz 1920)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, 2019/

³ Владимир Ленин, **Полное собрание сочинений (далее ПСС)**, изд. 5-е, Москва, издательство политической литературы, 1965, с. 163-164.

⁴ Ильгар Нифталиев. **Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века**, Тəhsil, Баку 2010, с. 228-229.

28 apreldə hakimiyyəti ələ keçirdi⁵. Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qələbəsi bütün Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti dəyişdi⁶.

Azərbaycandakı mövcud vəziyyətdən istifadə edən daşnaklar 1920-ci ilin iyulunda Zəngibasar ərazisinə hücum edib yerli müsəlman əhaliyə zülm etdilər. Bu zaman Şahtaxtı stansiyasını ərazisində 48 kəndi tamamilə dağıtmış, 160 min nəfər əhalini ev-əşiksiz qoymuşdular. Bundan əlavə Vedibasar rayonunda 118, Dərələyəzdə 74, bu rayonlardan 50 mindən çox iri buynuzlu mal-qara aparılmış, 500 min insan qarət edilərək öz yurdlarını itirmişlər⁷. Məqsəd yerli əhalini evsiz-əşiksiz qoyub, öz ata-baba yurdlarını tərk etdirib, bu əraziləri erməniləşdirmək idi. Yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən bu etnik təmizləmə siyasətinə biganə qala bilməyən Azərbaycan hökuməti Ermənistanla nota göndərir. Bolşevik Rusiyası Ermənistanla Azərbaycan arasındakı gərginlikdən istifadə edərək Ermənistan ilə sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd edirdi. G.Çiçerin Azərbaycan torpaqlarını əsassız şəkildə Ermənistanla verməklə həm Azərbaycandan, həm də Ermənistandan təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək məqsədində idi. Ermənilər də bu yolda mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edirdilər⁸.

İlk iş olaraq S.Orconikidze Ermənistan hökumətinə ultimatum göndərir və Azərbaycan ərazisində hər hansı bir hərbi əməliyyatların dayandırılmasını tələb edir. Əlbəttə ki, bolşeviklər Cənubi Qafqazın sovetləşməsi planının davam etdirilməsi ideyalarını daha da dərinləşdirməkdə idilər.

Azərbaycandan sonra həm Gürcüstan, həm də Ermənistan artıq bu sovet işğalının astanasında idilər. 30 aprel tarixində Azərbaycandakı S.Orconikidzenin təkidi ilə Ermənistanla Zəngəzurun və Dağlıq Qarabağın Azərbaycana geri qaytarılması haqqında ultimatum göndərdi. S.Orconikidzenin hesablamalarına görə bu Ermənistanın sovetləşməsində atılan ilk addım olmalı idi.

Ermənistan xarici işlər naziri, eyni zamanda Daşnaksutyun partiyasının liderlərindən biri olan A.Ohancanyan mayın 1-də Bakıya və Moskvaya teleqram vuraraq maksimum güzəştlər əldə edərək Zəngəzura, Qarabağa silahlı müdaxilənin qarşısını almaq istəyirdi. Əks təqdirdə, Azərbaycan SSR Hərbi İnqilab Komitəsi özünü Ermənistan Respublikası hökuməti ilə müharibə vəziyyətində olduğunu hesab edəcəyini bildirirdi. Həmin gün Orconikidze, Kirov, Mexonoşin və Levandovskinin imzası ilə Ermənistan hökumətinə göndərilmiş teleqramda ondan 24 saat ərzində öz qoşunlarını Sovet

⁵ Musa Qasımlı, **Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları olduğu kimi: Tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər)**, Bakı, Elmi inkişaf fondu, 2016, PDF, s.15.

⁶ Юсиф Багиров, **Из истории советско-турецких отношений 1920-1922**, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, s. 73.

⁷ Qasımlı, **a.g.ə.**, s. 22.

⁸ **История Азербайджана по документам и публикациям**, под. ред. З.М. Буниятова, Баку, ЭЛМ, 1990, с.191.

Azərbaycanının ərazisindən çıxarması tələb edirdi⁹. Erməni hökumətinin belə təşvişə düşməsi S.Orconikidzenin hazırladığı işğal planının həyata keçəcəyinin təminatı idi. Hətta Erməni hökuməti mehriban dostluq münasibətləri yaratmaqdan ötrü Levon Şantın rəhbərliyi ilə hökumət nümayəndələrini Moskvaya göndərir¹⁰.

Lakin nümayəndə heyətinə məlumat verilir ki, 24 saat ərzində Ermənistan ordusu Azərbaycan ərazisindən çıxarılmalıdır. Əlbəttə ki, nümayəndə heyəti bunu təkzib edərək Azərbaycan ərazisində Ermənistan hərbi hissələrinin olmadığını teleqram vasitəsilə mərkəzə xəbər verir.

Paralel olaraq Gürcüstanda sovetləşmə planlarının həyata keçirilməsi yolunda fəaliyyət göstərən S.Orconikidze orada MK birinci katibi vəzifəsinə yaxın dostu və silahdaşı S.Kirovu məsləhət bildi. Digər namizəd isə B.Mdivani idi. Özünə yaxın bildiyi insanları hakimiyyətə gətirərək o, Cənubi Qafqazda kommunist partiyasının tam nəzarətinin əldə etmək istəyirdi. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan etdi. Belə ki, gürcü kommunistləri hakimiyyəti ələ keçirmək üçün növbəti dəfə uğursuz cəhd etdi. Gürcüstan hökuməti üsyan qaldıran kommunistlərə qarşı ciddi tədbirlər görürdü. Antantanın dəstəyi ilə menşeviklər belə çıxışların qarşısını dərhal aldılar. 10 may tarixində Abxaziyada gürcü kommunistlərinin yeni çıxışları haqqında V.Lenin və İ.Stalinə məlumat verən S.Orconikidze qarşı tərəfdən gözlənilməz cavabla qarşılaşdı. Belə ki, V.Lenin beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq Gürcüstanda aktiv fəaliyyət üçün tələsməməyə əksinə Azərbaycanda möhkəmlənməyə və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyin vacibliyini bildirdi. Bu mövqe isə S.Orconikidzenin Cənubi Qafqaz siyasəti ilə üst-üstə düşürdü¹¹.

7 may 1920-ci il tarixində Sovet hökuməti isə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında müqavilə imzalanır. Sənədə əsasən Sovet Rusiyası Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyır, əvəzində isə menşevik hökuməti Kommunist partiyasını fəaliyyətini qanuniləşdirilməsinə icazə verir. Gürcüstanın sovetləşməsi planında geri çəkilməli olan S.Orconikidze Ermənistan cəbhəsinə qayıdaraq buradakı sovetləşmə prosesini aktivləşdirməyə başladı¹².

1920-ci ilin mayın ikinci yarısında Ermənistanın sovetləşməsi üçün irimiq yaşlı planlara start verilir. Mərkəzi bu barədə məlumatlandıran S.Orconikidze əənəvi planla hərəkət etməyi üstün tutdu. Belə ki, Ermənistana türklərə (kamalçılara) kömək bəhanəsi ilə rus ordusunu Ermənistan ərazisindən keçməsi planını məsləhət bildi¹³.

⁹ İsmayılov, a.g.ə., s. 164-188.

¹⁰ Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), ф.85, оп.2/С, д.1, лл. 1-6.

¹¹ Хачатур Степанян, «Советизация Армении (попытка сравнительного анализа)», Мир русско-ворящих стран, <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetzatsiya-armenii-popytka-sravnitelnogo-analiza/viewer>, istifadə tarixi: 24.06.2019

¹² РГАСПИ, ф.85, оп.2/С, д. 1, л. 4.

¹³ Qasımlı, a.g.ə., s.21.

Bütün cəhdlərinə baxmayaraq mərkəz onun bu planının zamansız olduğunu bildirdi. Lakin S.Orcanikidze Cənubi Qafqazla bağlı planlarının onun istədiyi kimi həyata keçirmək üçün Gəncə hadisələrindən istifadə etdi. Gəncədə müsavətçilərin qaldırdığı üsyan yatırıldı¹⁴.

Daha sonra 7 iyun tarixində S.Orconikidze yenidən Ermənistana qayıtdı və Mərkəzə Stalinə və Leninə teleqram vurdu. Teleqramın mətnində deyilirdi ki, Ermənistanda yüzlərlə kommunist qətlə yetirilir, yerli daşnak hökuməti kommunistlərə qarşı əks inqilabi fəaliyyəti gücləndirib, həbsxanalar yüzlərlə kommunistlərlə dolub daşır. O, vəziyyəti son dərəcə dramatikləşdirərək mərkəzin Ermənistanın sovetləşdirilməsi məsələsini tezləşdirməyə çalışırdı¹⁵.

Eyni anda Azərbaycan və Ermənistandakı sovetləşmə prosesinə nəzarət etməyə çalışan S.Orconikidze Ermənistanda vəziyyətin daha gərgin olduğunu yazır. Erməni kommunistlərinin daşnak hökuməti tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qaldıqlarını və bura müdaxilə etməyin vacibliyini hər dəfəsində vurğulayırdı¹⁶.

Öz məqsədinə çatmaq üçün Qafqaz Bürosunun rəhbəri S.Orcanikidze qarşısına strateji məqsəd qoyaraq vəziyyətə tam nəzarət etmək niyyətində idi. Bu siyasətin təməlinə Azərbaycandakı sovetləşməyə himayədarlıq etmək və Azərbaycan Ermənistan münaqişəsindən istifadə etmək dururdu. Milli qırğınları bitirmək kimi “humanist ideyaların” və sözlərin arxasında əslində qarşısına qoyduğu məqsədi tez bir zamanda həyata keçirmək niyyəti dururdu.

8-13 iyun tarixində Dağlıq Qarabağa səyahət edən S.Orconikidze mərkəzə yazır ki, davam edən münaqişə müddəti ərzində Şuşa şəhəri, Qarabağın aran kəndləri və Zəngəzur qəzasında müsəlman kəndləri ermənilər tərəfindən edilib. Həmçinin yerli müsəlman əhalisi və ermənilərin Qırmızı ordunu böyük rəğbətlə və sevinclə qarşıladığını qeyd edir¹⁷.

Mübahisəli bölgələrdə milli münaqişələrdən məharətlə istifadə edən və aktiv fəaliyyət göstərən S.Orconikidze Moskvada olan daşnak nümayəndələrinin də işinə əngəl törədirdi.

Mübahisəli ərazilər məsələsini həll etmək və Ermənistanla danışıqlar aparmaq vəzifəsi G.Çiçerinə tapşırılmışdı. O, öz növbəsində Moskvaya göndərdiyi teleqramda Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağdan imtina etməyəcəyini və ümumiyyətlə danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan nümayəndələrinin də Moskvaya dəvət olunmalarını təklif edirdi.

¹⁴ Qasımlı, a.g.ə., s.22.

¹⁵ РГАСПИ, ф.85, оп.2/С, д. 1, л 4.

¹⁶ Российский Государственный Архив Социально-Политической истории РГАСПИ, ф.85, оп.2/С, д. 1, л 4.

¹⁷ Хачатур Степанян, «Советизация Армении (попытка сравнительного анализа)», Мир русскоговорящих стран, <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetizatsiya-armenii-popytka-sravnitel'nogo-analiza/viewer>, istifadə tarixi: 24.06.2019.

Eyni zamanda Gürcüstandakı məsələləri də nəzarətdə saxlayan S.Orconikidzə öyrənir ki, Gürcüstan qarışıq gürcü-rus – Azərbaycan komissiyası yaradaraq mübahisəli sərhəd məsələlərinin həlli üçün toplaşmaq niyyətindədirlər. Onun bu başına buyruq hərəkətli G.Çiçerinin qəzəbinə səbəb olur, hətta teleqramda bildirir ki, daşnak Ermənistanı, burjua Gürcüstan və Azərbaycan milliyətçiləri ilə sülh və kompromis siyasəti mərkəz tərəfindən diktə olunur və dəstəklənir. S.Kirov və B.Leqran isə bu siyasətə sadiq qalmalıdır. Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa, Şuşa və Azərbaycana nə də Ermənistanla birləşdirilməməlidir, bu ərazilər Rusiyanın hakimiyyətinə tabe olmalıdır. Əks təqdirdə bu bizim sülh siyasətimizi poza bilər¹⁸.

Azərbaycan ərazisində vəziyyətin günü-gündən gərginləşdiyini və daha təhlükəli hal aldığı yazan S.Orconikidze demək olar ki, hər gün mərkəzə teleqramlar göndərir və ona bu vəziyyətə müdaxilə etmək üçün səlahiyyət verilməsini istəyir. Lakin onun bu cəhdləri uğurla nəticələnir.

Sovetləşmə siyasətindəki inadkarlığı nəticəsində S.Orconikidze 8 iyulda Stalindən teleqram alır. Teleqramda mübahisəli ərazilər məsələsində Azərbaycan və Türkiyənin tərəfində durmaq lazım gəldiyi deyilirdi. Teleqramda İ.Stalin həmçinin bu məsələni V.Lenin ilə müzakirə edəcəyini bildirir¹⁹.

S.Orconekidze daşnak Ermənistanı ilə müqavilənin bağlanmasına qarşı idi və 1920-ci il 16 iyul tarixində İ.Stalin, V.Lenin, G.Çiçerinə müraciət edərək Ermənistan ilə müqavilə bağlamaq üçün tələsməmələrini istəyir. Bunu onunla əsaslandırır ki, Azərbaycanın iştirakı olmadan ermənilərlə razılığa gəlsə, Naxçıvan bölgəsində yeni qırğınlar qaçılmaz olacaqdır²⁰.

Onun bu ısrarı nəticə verə bilərdi, ancaq Polşa cəbhəsindəki gərginlik Moskvanı məcbur etdi ki, Cənubi Qafqaz məsələsini ikinci plana atsın. S.Orconikidze isə öz növbəsində taktikasını dəyişərək məqsədinə çatmaq planlarından əl çəkmirdi. Bunun üçün Moskvaya gedib Xalq Komissarları Komitəsi ilə şəxsən görüşmək lazım idi. 20 iyul tarixində o Lenindən bir günlük iş ilə bağlı Moskvaya gəlmək üçün icazə alır²¹.

26 iyulda o, Moskvaya gəlir. Həmin gün onun yaxın silahdaşı S.Kirov mərkəzə Gürcüstandakı vəziyyətlə bağlı diplomatik məktub göndərir. Məqsəd G.Çiçerinin və digərlərini buranın sovetləşdirilməsi prosesinin vacibliyinə inandırmaq idi. Lakin nə S.Orconikidzenin Moskvaya səfəri nə də Kirovun məktub sovetləşmə prosesinin sürətlənməsinə təsir edə bilmədi. İyulun sonunda V.Lenin Cənubi Qafqazdakı ordunun bir hissəsinin qərb cəbhəsinə yönləndirilməsi əmri verdi.

¹⁸ Хачатур Степанян.

¹⁹ Хачатур Степанян, «Советизация Армении (попытка сравнительного анализа)», Мир русскоговорящих стран, –<https://cyberleninka.ru/article/n/sovetizatsiya-armenii-popytka-sravnitelnogo-analiza/viewer>, istifadə tarixi: 24.06.2019.

²⁰ РГАСПИ, ф.85, оп. 14, д. 5, л. 3-6.

²¹ Вадим Муханов «К истории советизации Закавказья (1920-1921 гг.)», Москва, Кавказский сборник, 8 том, Русская панорама, 2014, с. 221

Belə olan təqdirdə S.Kirov G.Çiçerinə bir sıra məktublar yazır və hər dəfəsində Gürcüstan hökumətini tənqid edir. Gürcüstan hökumətini müqavilənin şərtlərini pozmaqda günahlandırır. Hər məktubda bir az daha sərt tənqid edərək mərkəzə təsiri artırmaq istəyir.

Məlumdur ki, onun bu “informativ” məktublarının ideya rəhbəri S.Orconikidze idi. G.Çiçerinin sonuncuya olan inamsızlığını sezən S.Kirov hətta onu müdafiə də edir. S.Kirov müvəqqəti olaraq Cənubi Qafqazda Sovet siyasətinin əsas fiquruna çevrilir. Ermənistan və Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan mübahisəli ərazi danışıqlarını aparır.

Burada bir məqamı qeyd etmək vacibdir. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin belə tez bir zamanda qurulmasının Türkiyə ilə birbaşa əlaqəlidir. Bildiyimiz kimi, Ermənistanın Azərbaycanla yanaşı Türkiyəyə də bitməyən torpaq iddiaları var idi. Bu torpaq iddialarını Serv müqaviləsində öz əksini tapdı. Belə ki, Serv müqaviləsi 1920-ci ilin avqustunda Antanta ilə Türkiyə sultanı arasında imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon Ermənistana verilir. Əlbəttə ki, M.K.Atatürk başda olmaqla kamalçılar bu işğalçı şərtlərlə razılaşa bilməzdilər. Nəticədə bu müqavilə TBMM tərəfindən tanınmamışdır. Əslində daşnak hökumətinin bir mənalı mövqe yox idi. Azərbaycan və Gürcüstan hakimiyyətindən fərqli olaraq daşnakların bir hissəsi bolşeviklərlə, digər bir hissəsi isə Antanta ilə əlaqədə idilər. Bakı və Tiflisdən fərqli olaraq İrəvanda bolşeviklərin sayı cüzi idi²².

Növbəti dəfə beynəlxalq arenada da öz iddialarını reallaşdırma bilməyən ermənilər sovet hökumətindən məsələnin həlli üçün yardım istəmək məcburiyyətində qalır. 14 sentyabr 1920-ci ildə B.Leqranın başçılığı ilə sovetlərin nümayəndə heyəti İrəvana gəlir. Nümayəndə heyətinin təklifinə əsasən ermənilər Serv müqaviləsindən imtina etməli və Türkiyə “imperialistləri” ilə mübarizə aparmaq üçün öz ərazilərini rus ordusunun üzünə açmalı idi. Əlbəttə ki, Ermənilər Serv müqaviləsi ilə bağlı təklifi rədd etsələr də Türkiyə arasında sərhəd məsələsinin həlli üçün rusların köməyini qəbul etdilər²³.

Lakin rusların yardımını gözləmədən ermənilər 24 sentyabrda Türkiyəyə müharibə elan etdilər. Ermənilər növbəti dəfə təkəbbürlü davranaraq türklərə qalib gələcəklərinə əmin idilər. Daşnaksutyun partiyasının liderlərindən biri olan O.Kaçaznuninin dediyinə görə ermənilər Türkiyəni Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş, zəifləmiş hesab edirdilər. Hərbi əməliyyatların başladığı vaxt Türkiyənin danışıqlar aparmaq təklifini rədd etmək ermənilərin böyük səhvi idi. Bir neçə gün ərzində qüvvələrinin yarısını itirdilər. 29 sentyabrda Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk ordusu Sarıqamışı tutur, oktyabrda isə Qars və Aleksandropola (Gümrü) daxil olur.

²² Вадим Муханов «К истории советизации Закавказья (1920-1921 гг.)», Москва, Кавказский сборник, 8 том, Русская панорама, 2014, с. 179.

²³ Ирада Багирова, «История повторяется дважды, иногда и больше: Армения должна извлечь урок из своих ошибок», <https://1news.az/news/20201231034719777>, istifadə tarixi: 31.12.2020.

Noyabr ayının sonlarına doğru Sovet Rusiyasının Ermənistandakı nümayəndəsi B.Leqran S.Orconikidzeyə yazaraq bildirir ki, Dro başda olmaqla daşnaklar arasında “sovetləşmə” ideyasını qəbul edən və “Ermənistan-Türkiyə münaqişəsini Sovetlərin və Qırmızı ordunun köməyi ilə həll etməyə razı olan” bir qrup var. Daşnaklar arasında da o dövr üçün bolşevik bayrağı altında olmağın yeganə çıxış yolu olduğunu qəbul edənlər var idi²⁴. Vaxt itirmədən 22 noyabrda İ.Stalinə məlumat verən S.Orconikidze sovetləşmə prosesinə davam etməyə hazır olduğunu bildirir. Daha sonra S.Orconikidze türklərin (kamalçıların) Aleksandropola (Gümrü) hücum etdiyini, yerli daşnak nümayəndələrinin şəhərdən qaçdığını və orada kommunistlər tərəfindən İnqilab Komitəsinin yarandığı xəbərini verir. İ.Stalin bu informasiyanı Leninə çatdırır və Qafqaza hərbi yardım göndərilməsini sürətləndirməyi xahiş edir²⁵.

Ermənistanda Ohancyanın rəhbərlik etdiyi hökumət noyabrın 23-də istefa verdi və onun yerinə S.Vratsyanın başçılıq etdiyi yeni koalisiya hökuməti yaradıldı və bu hökumətdə ilk dəfə olaraq daşnaklarla yanaşı, Sosial İnqilabçılar da təmsil olundu²⁶. 23 noyabr tarixində V.Lenin L.Trotskiyə lazımı göstərişləri verir. S.Orconikidze isə öz növbəsində Qafqazdakı vəziyyət barədə gündəlik hesabatlar verməyə davam edir. Məlumatlara əsasən Gürcüstan hökuməti vəziyyətə nəzarəti itirmək üzrə idi, belə ki, işçilər arasında kütləvi şəkildə kommunistlərə yönəlmə qeydə alınır. Ermənistanla bağlı sonuncu yazırdı ki, B.Leqran tam dolğun informasiya verə bilmir və ona görə də oradakı vəziyyətin ciddiliyətindən tam xəbərimiz yoxdur. S.Orconikidzenin bu “emosional” məlumatları görünür ki, nəhayət öz bəhrəsini verir və 27 noyabrda Siyasi büro fərman verir. Qərara əsasən Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə və İrana münasibətdə mümkün qədər barışdırıcı siyasət kürsü əsas götürülməli, müharibədən qaçılmalı, Azərbaycanı və Xəzərdəki mövqeyi qorumaq əsas vəzifə olaraq müəyyənləşdirilməli idi. S.Orconikidze isə Bakıda qalıb buradakı İnqilab Komitəsinin idarə olunmasını həyata keçirilməli idi.

Verilən bu qərar S.Orconikidzenin ürəyincə olmadı. Nəhayət o mərkəzdən yan keçərək, müstəqil hərəkət etmək qərarına gəlir. 29 noyabr tarixində o Ermənistandakı rus kommunistlər və bəzi yerli daşnaklarla əlaqə yaradaraq gizlilik şəraitində sovetləşmə işinin başa çatdırılacağını bildirir.

V.Trifonovla əlaqə saxlayan S.Orconikidze B.Mdivaninin Ermənistandakı inqilab komitəsinin zəif olması məlumatını da əsas götürərək V.Trifonovu bu işin riskli olmadığını inandırır. Ən əsası isə son dərəcə gizliliklə fəaliyyət göstərmək lazım gəldiyini bildirir. 29 noyabrda Mərkəzi Komitənin bu sahədə fəaliyyətin dayandırılması haqqındakı qərarı belə S.Orconikidzeyə təsir etmir və cavab olaraq elə həmin gün göndərdiyi teleqramda hadisələri öz istədiyi kimi şərh edir. Teleqramda o Ermənistan

²⁴ Ованес Качазнуни, *Дашнакцүтюн больше нечего делать*, Баку, ЭЛМ, 1990, 92 с.

²⁵ Musa Qasımlı, *Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalnadək erməni iddiaları olduğu kimi: Tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər)* Bakı, - Elmi inkişaf fondu. -2016, 520 s., PDF

²⁶ İradə Baqirova, a.g.m., <https://inews.az/news/20201231034719777>, istifadə tarixi: 31.12.2020.

ərəzində artıq inqilab komitəsinin aktiv fəaliyyətinin başladığını kommunistlərin Ermənistanda sovet hökumətinin qurulduğunun elan edəcəklərini yazır.

Daha sonra Leqrana və Mdivaniyə teleqram göndərərək məlumat verir ki, Dro (D.Kanayan) başda olmaqla sovet yönümlü daşnaklara yardım etmək lazımdır. Onları əmin etmək lazımdır ki, Sovetlər qurulduğu halda onların tam təhlükəsizliyi təmin ediləcəkdir.

B.Leqrana öz növbəsində məlumat verir ki, Dro İrəvanda yeni hökumət formalaşdırıb və Sovet hökumətinin elan olunmasına etiraz etmir. Azərbaycanda isə Ermənistan Azərbaycan arasında sərhədlərin ləğv olunması Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi və Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə sərbəst öz müqəddəratlarını təyin etmək təklif olunduğu xəbəri gəlir. Hadisələr S.Orconikidzenin planına əsasən həyata keçirdi²⁷.

Lakin İrəvandan gələn məlumata əsasən Dronun sovetləşmənin 3 dekabr tarixinə ertələnməsini istədiyi ortaya çıxır. S.Orconikidze Ermənistandakı İnqilab Komitəsinin əmin addımlarla irəlilədiyinə və bir güllə belə atmadan Sovet hakimiyyətini elan edəcəyinə əmin idi. 1 dekabr tarixində V.Trifonovla danışıq zamanı o ilk dəfə açıq şəkildə Ermənistandakı köhnə hökumətin devriləcəyini və Dilicandakı İnqilab Komitəsinin İrəvana gələndək hakimiyyətin hərbi komitəyə veriləcəyini açıq şəkildə dilə gətirir. Planlarını istədiyi kimi həyata keçirən Qafqaz Bürosunun sərdi Orconikidze 2 dekabr tarixində Mərkəz ilə əlaqə yaradaraq Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması xəbərini verir. RKP Ermənistan Komitəsinin rəhbəri S.Kasyan 29 noyabrda faktiki olaraq daşnak hökumətinin devrildiyini və Sovet hökumətinin qurulduğunu elan etmişdi. 3 dekabr tarixində V.Lenin S.Kasyana teleqramında imperializm boyunduruğundan qurtulmuş zəhmətkeş Sovet Ermənistanını salamladığını söylədi. Rusiya Türkiyə hücumu başlamazdan əvvəl Ermənistan hökumətinin yurisdiksiyasında olan bütün torpaqları, o cümlədən Zəngəzuru Sovet Ermənistanının danılmaz hissələri kimi tanıdı. Rusiya respublikanı müdafiə etmək üçün lazımı hərbi qüvvə ilə təmin etmək üçün təcili addımlar atmalı idi²⁸.

Burada Xatisyan hökuməti ilə Osmanlılar arasında 2 dekabrda imzalanan Aleksandropol sülhünün erməni hökumətinin mövqeyini dəyişməsinin ciddi təsiri oldu. Türklərə qarşı ağır məğlubiyyətdən sonra Türkiyə torpaqlarına olan iddialarından əl çəkən ermənilər Sovet hökumətinin himayəsini qəbul etmək məcburiyyətində qalır.

1920-ci ilin 2 dekabrında Sovet rejimi hakimiyyətə gəlsə də 1921-ci ilin fevralında daşnaklar sovet rejiminə qarşı üsyan başlatdı və nəticədə hakimiyyət yenə daşnakların əlinə keçdi. Həmin ilin 2 aprel tarixinədək daşnaklar hakimiyyətdə qaldı. Lakin 2 apreldə Ermənistanda bütövlükdə Sovet hakimiyyəti quruldu.

²⁷ Ованес Качазнуни, *Дашнакцүтюн больше нечего делать*, Баку, ЭЛМ, 1990, с.10.

²⁸ İradə Baqirova, a.g.m., <https://lnews.az/news/20201231034719777>, istifadə tarixi: 31.12.2020.

1920-ci ilin apreliyindən Azərbaycandan başlayaraq Cənubi Qafqazın “sovetləşdirilməsi” prosesi Ermənistan və Gürcüstanla davam edir. Sxem demək olar ki, eyni idi. Övvəlcə paytaxtda kommunist çevrilişi, İnqilab Komitəsinin yaradılması, Sovet Rusiyasına kömək üçün müraciət, sonuncunun qoşunlarının yeridilməsi və Moskvadan “azad edilmiş xalqa” salamlar. Bu işdə Mərkəzi komitəyə yerli partiyalar da kömək edirdilər.

Nəticə

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilər yalnız təhlükəsizlik üçün ruslarla ittifaq axtarırdılar. Sovet Rusiyası heç vaxt xalqlara, o cümlədən ermənilərə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vermək niyyətində deyildi. Bu, sadəcə bir şüar idi. Bunu Sovet Rusiyasının Ermənistanın sovetləşdirilməsində irəli getməsi sübut edir. Daşnak Ermənistanın özü bolşevizmləşməni uzun müddət ləngitdi. Moskva Transqafqazı ilhaq etdi, Moskva isə Türkiyəyə Kars və Ərdahanı verməklə mükafatlandırdı. Aydınır ki, onlar çar Rusiyası və Sovet Rusiyası kimi Ermənistanda da işğalçılıq planları həyata keçirmişlər²⁹.

Erməni tarixçiləri arasında da belə düşüncələr var. Belə ki, bir çoxları 2 dekabr 1920-ci ildə daşnaklar hakimiyyəti bolşeviklərə verərkən Rusiya dövlətinin erməniləri fiziki cəhətdən qoruyacağına əmin idilər³⁰. Onlar adətən belə mövqedən çıxış edirlər ki, Sovet Rusiyası Ermənistanın siyasi, iqtisadi cəhətdən son dərəcə zəif olmasından istifadə edərək onu sovetləşməyə məcbur etdilər. Lakin bu mövqe ilə razılaşmayan Oqanesyan E. yazır ki, Ermənistanı zəiflədən onu Türkiyə ilə müharibəyə sövq edən daşnaklar idi. Daşnakların əksinə Sovet Rusiyasını onlara yardım edən tərəf kimi qiymətləndirir³¹.

Qurulmuş Sovet hakimiyyətinin legitimləşdirilməsi prosesi də adətən eyni ssenari üzrə həyata keçirilirdi. Tez-tələsik qurultayların keçirilməsi, icra və cəza sistemlərinə öz tərəfdaşlarının təyin edilməsi və s.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovetləşdirildikdən sonra bu dövlətlərin vahid bir qurumda birləşdirilməsi ideyası ortaya atıldı. Bu ideyanın rəhbəri V.Lenin əks-inqilabi hərəkatın qalıqlarını məhv etmək üçün Cənubi Qafqaz respublikalarının iqtisadi və hərbi-siyasi birliyinin vacib olduğunu müdafiə edirdi. Nəticədə 12 mart 1922-ci il tarixində Tiflisdə Azərbaycan SSR MİK, Gürcüstan SSR MİK və Ermənistan SSR MİK nümayəndələrinin birgə iştirakı ilə keçirilən konfransda respublikalar arasında ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi və Zaqafqaziya Respublikaları Federativ İttifaqının (ZRFİ) yaradıldı. Hərbi işə, maliyyəyə, xarici ticarətə, yollara, rabitə vasitələrinə, əksinqilabla

²⁹ Ричард Пайпс, *Россия при большевиках*, Москва 1997, с.91.

³⁰ Хачатур Ростомович Степанян, «Советизация Армении (попытка сравнительного анализа)», *Мир русскоговорящих стран*, <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetizatsiya-armenii-popytka-sravnitel'nogo-analiza/viewer>, istifadə tarixi: 10.02.2016.

³¹ Эдуард Оганесян, *Век борьбы*, Москва-Мюнхен, Феникс, 1991, 385 с.

mübarizəyə rəhbərlik edən İttifaq Soveti və iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən Ali İqtisadi Şura təşkil olundu.

Növbəti addım Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının yaradılması oldu ki, bu qurumla yeni yaradılmış respublikaların bütün “müstəqilliyi” əllərindən alındı.

Sonda qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ermənistan yüz il əvvəldə mövcud olan siyasi kursundan əl çəkməmişdir. Qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları olan Ermənistan heç bir zaman normal qonşuluq münasibətlərini qura bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Kamran İsmayılov “Azerbaycanın Sovyetləşməsindən Sonra Sovyet Rusya'nın Nahçıvan Bölgəsi'ne Yönelik Politikası (Mayıs-Temmuz 1920)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, 2019,
2. Musa Qasımlı, **Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları olduğu kimi: Tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər)**, Bakı, Elmi inkişaf fondu, 2016, PDF.
3. Nazim Mustafa **İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)** Bakı: Elm, 2017, 328 s.
4. Юсиф Багиров. **Из истории советско-турецких отношений 1920-1922**, Изд-во Баку, АН Азерб. ССР, 1965.с 143.
5. Ирада Багирова. «История повторяется дважды, иногда и больше: Армения должна извлечь урок из своих ошибок», <https://1news.az/news/20201231034719777>, istifadə tarixi: 31.12.2020.
6. Галоян Галуст Борьба за Советскую власть в Армении. Москва, Политиздат. 1957. 254 с.
7. Российский Государственный Архив Социально-Политической истории РГАСПИ, ф.85, оп.2/С, д.1, 1-6.
8. Российский Государственный Архив Социально-Политической истории, РГАСПИ, ф.85, оп.2/С, д. 1, л 4.
9. Российский Государственный Архив Социально-Политической истории РГАСПИ, ф.85, оп. 14, д. 5.
10. **История Азербайджана по документам и публикациям**, под. ред. З.М.Буниятова, Баку, Элм, 1990.
11. Ованес Качазнуни Дашнакцутюн больше нечего делать, Баку, Элм, 1990.
12. Ленин Владимир. **Полное собрание сочинений (далее ПСС)**, изд. 5-е, Москва, Государственное издание политической литературы, 1965,
13. Вадим Муханов. «К истории советизации Закавказье (1920-1921 гг.)», **Кавказский сборник**, 8 том, Москва, Русская панорама, 2014, с. 178-228.

14. Ильгар Нифталиев. **Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века**, Баку, Тəhsil, 2010.
15. Ильгар Нифталиев. «Дашнакские отряды сделали свое подлое дело...», **Азербайджанские известия** (газета), 30 марта 2013.
16. Эдуард Оганесян. **Век борьбы**, Москва-Мюнхен, Институт Армянских Проблем, 1991.
17. Ричард Пайпс. **Россия при большевиках**, Москва, Российская политическая энциклопедия, 1997. 672 с.
18. Хачатур Степанян. «Советизация Армении (попытка сравнительного анализа)», **Мир русскоговорящих стран**, <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetizatsiya-armenii-popytka-sravnitelnogo-analiza/viewer>, istifadə tarixi: 24.06.2019

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Rəhimova Sevinc Sabir qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Rahimova Sevinj Sabir – doctor of Philosophy in history, leading researcher, Institute of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.